

Емилия П е р н и ш к а

(София)

СЕМАНТИЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ И РАЗГОВОРНОСТ

Въпросът за разговорността като комуникативен и стилистичен признак е комплексен, защото е свързан с различни езикови равнища, с психологически и социални фактори. Въпреки многобройните опити за нейната идентификация и дефиниране като езикова характеристика практическото ѝ определяне при конкретни езикови факти си остава сложно.

Не е мястото тук да се спирам на разнообразни гледища върху разговорността и белезите ѝ, много от които са приемливи. Но е необходимо да отбележа приетата от мен работна постановка, въз основа на която са обособени проявите – предмет на изследването.

Разговорността е преди всичко м а р к и р а н о с т. Като синхронна езикова характеристика тя не зависи от формата на общуване – устна или писмена. Устната проява, социалната среда – неофициална, фамилиарна, психологическата нагласа – непринуденост, неподготвеност и др. (които се посочват като признаци на разговорността) имат значение за формиране на тази характеристика, т.е. в диахронен план. Но между другото, същите условия на функциониране са присъщи и за неутралните езикови единици, т.е. те не пораждат непременно разговорност.

В синхронен план разговорността е комплексна лингво-стилистична характеристика на изразни средства от всички значими езикови равнища, определена от противопоставянето им не само на приповдигнато-книжния, но преди всичко – на стилистично немаркирания, неутрален изказ. Спрямо него разговорността е с н и ж е н о с т, т.е. свързана е с една скала на социалнопсихологическа оценка на речта като добра, уместна, прецизна или обратно.

За да се открие “градусът” на разговорността върху тази скала, трябва да е достатъчно ясна изходната, нулева позиция, т.е. белегът н е у т р а л н о с т. Като неутрални се преценяват изразни средства, използвани най-редовно, най-често (без подбор) от всички носители на езика (в друг план – на негов диалект), удобни за всяка комуникативна ситуация (а не само за фамилиарна, непринудена), тъй като са лишени от оценъчност и преднамереност.

Опозицията маркираност/немаркираност вече показва, че типично езиково (не речево) условие за съществуване на разговорност е наличието на неутрален синоним. Възможни са, разбира се, и нетипични прояви (липса на неутрален еквивалент).

Понятието с н и ж е н о с т като термин би трябвало да се свързва със социопсихологическа оценка на езиковия факт като неуместен за всяка ситуация по няколко причини, които не се комбинират непременно: а) повишена експресивност, която се създава от небрежност, фамилиарничене, желание да се преодолее безцветното, еднообразно, прекалено “издържано” изказване; б) повишена емоционалност – по-често негативна; в) прекомерно опростяване на изказа, при което за разбирането му се разчита на контекста или конситуацията. По тези белези разговорните средства са по-ниски, по-неуместни от неутралните.

Но снижеността има ограничение по скалата надолу. Нейните прояви стигат дотам, откъдето започва оценката на изказването като вулгарно, неприлично или като проява на слаба образованост и езикова некомпетентност (означавани обикновено като просторечие, простонародност). Поради това ограничение разговорните средства, за разлика от тези по-ниско от тях, са богатство на книжовния език.

Разговорното се отделя от диалектното както по сфера на функциониране, така и по признака сниженост, който не е присъщ на голяма част от диалектизмите.¹

Разговорността е динамична характеристика. Освен това, както всяко явление, тя допуска и нетипични, преливни случаи, които трудно се оценяват от гледище на споменатата “скала”.

Изхождайки от такива позиции, ще се спра на някои прояви на вторичната номинация, които с възникването си получават характеристика “разговорно”. Тук ще се ограничи с проблема: кои от типовете за редовна метонимия при българските съществителни²

създават именно или предимно разговорни значения и защо, кои са причините за постигане на разговорност при този начин на номинация. (Този въпрос не е засегнат в книгата ми, която има строго номинативен и семантичен план.)

Метонимията е количествен начин за семантична номинация, доколкото семемите, които създава, са *ч а с т и* на едно гносеологическо и психологическо цяло (не онтологическо). Това е дадено понятие, което се идентифицира чрез определен брой централни признаци (семи на прякото му значение) но се обогатява и чрез периферия, включваща знания за неговото устройство, части, различни отношения, като обстоятелства на съществуване или действие, използване, причинни и следствени връзки. Метонимията е лек и широко използван начин за индиректно, но кратко назоваване на почти всяко понятие от периферията. Чрез нея се осъществява вид елипса, стягане на един алтернативен (синонимичен) пряк, но сложен начин на назоваване, претрупан с описване на отношението на вторичния номинат към първичния, напр.: *облечен с коприна* вм. *облечен в облекло, направено от плат, изтъкан от коприна; гълтам хинин* вм. *гълтам таблетка, съдържаща веществото хинин*.

Съкращаването на изказа, икономията на езикови усилия и време е основна психологическа подбуда на метонимията, както и на редица други разговорни средства, защото е вид опростяване и излизане от прецизността, изискаността. Поради това може да се предположи, че метонимичните семемии по принцип са разговорни, снижени. В статията си "Занеточно употребените думи, неправилните изразявания и недомислия"³ М. Москов остро критикува употребата на няколко метонимии, оценявайки ги като неправилно изразяване и недомислие. Всъщност те са нормални в разговорната реч, в определен професионален език, но поради снижеността си изглеждат неуместни и поради това се оценяват остро в публицистичния стил.

Метонимията е изключително ефективен и разпространен номинативен начин, към резултатите на който дотолкова се привиква, че по-често те не се оценяват като маркирани. Това личи от фактите, представени в български и небългарски тълковни речници, където огромната част от метонимииите са неутрални. Например при имена за дейности, явления, прояви обикновено не се осъществява противопоставяне неутрално – разговорно, когато те се употребяват за

вторично назоваване на обект, резултат, инструмент, време и др. на дейността, срв.: *жътва, гроздобер, обед* и под. в съчетаемост *по жътва (гроздобер, обед)* – време, *богата жътва (гроздобер)* – резултат, *нося обеда (закуската)* – обект и под.

Разговорност в изложения по-горе смисъл се осъзнава само при част от метонимичните значения. Задълбоченото наблюдение показва, че маркираността се проявява при по-отчетливо противопоставяне на значенията по семантичен тип, а именно предметно – признаково значение, независимо от това кое от тях е първично и кое – вторично.

Дихотомията предметност – признаковост е основна за понятийните категории от времето на Аристотел до днес (във философски и езиковедски трудове на Л. Витгенщайн, Г. Райхенбах, А. И. Уемов, Ю. С. Степанов, А. А. Уфимцева, У. Чейф, С. Д. Кацнелсон и др.). Тя има съществено значение за редица семантични проблеми на лексиката, включително и за вторичната номинация и нейните системни прояви (вж. цитираната моя книга). Материалът, който се обобщава по-долу, показва, че семантичният характер на значенията, или по-точно – съотнасянето на прякото и преносното значение от такъв характер влияе и за оценката на второто като разговорно. Т.е. тук се осъществява едно двойно съотнасяне: между прякото и преносното значение, от една страна, и между вторичния номинант – дума и първичния – сложен синтактичен израз. И двете опозиции влияят за оценка на вторичното значение като снижено, опростено, необичайно.

Ето няколко групи семантични изменения, обобщаващи редица типове за редовна метонимия, при които се създава разговорна семема:

1. Използването на първично название за наука, занаят и е, понякога – дейност (признакови значения) за означаване на някои от посочените преди това релационно-синтактични и обстоятелствени значения, напр. значенията за обект на съответната наука на *аритметика, математика* 'сметка, пресмятане' (*Правя си аритметиката. Грешна ми е математиката.*); *география, геология, физика, етнография* 'особености, които са предмет на тази наука' (*етнографията на България, физика на твърдото тяло, география на район* и под.); значения за средство или инструмент на дейност на *разтривка* 'течност за разтриване',

вход 'такса за влизане', *назначение, заповед* 'документ'; значение за място на научна и приложна дейност на имена като *хирургия, педиатрия, гинекология, реанимация* (Тук е Втора хирургия. Работа в педиатрията. Постъпвам в реанимацията и под.).

2. Вторично назоваване на лице или група лица – субект на дейност или носител на качество (предметно значение) с име на дейност, качество (признакови значения) или и н с т и т у ц и я (на границата между предметни и признакови значения): *защита* 'защитник' (в правото или спорта), *редакция* 'редакционна колегия', *смяна* 'групалица, които се сменят за работа през определено време', *командване, управление* в аналогични значения; *знаменитост, величие, авторитет, нищожество, мързел* в знач. 'лице – носител на това качество', *училище, банка, институт, университет* и под. в знач. 'работещите или учещи лица в това учреждение' (*Училището е строено. Университетът е разпуснат.*).

3. Именуване на лице или предмет с първично название на знак обикн. за количество: *Играе девятка* (в спортен отбор); *Вземам двойка* (превозно средство) и под.

4. Назоваване на група лица с име на населено или друго място, напр. *град, село, улица* и под. (срв.: "България цяла сега нази гледа"; *Градът се изнесе; Цялата улица научи; Къщата изкара грип; "Върхът отговори с други вик: ура!"*).

В последните два случая (3, 4) както първичното, така и вторичното значение са предметни, но може да се забележи известно степенуване и в тази категория. Имената за лица са между най-типичните представители на предметността, докато понятия като знак (особено знак за количество), място (макар и понякога доста конкретно) съдържат по-голяма абстрактност. От значение е и силната семантична противопоставеност п р е д м е т (неодушевено) – л и ц е (одушевено). А. А. Уфимцева отделя тези понятия в различни семантични разреци.

В следващите две групи пренасяния първични са предметните значения, вторични – признаковите или по-абстрактните предметни:

5. Имена на предмети, растения, животни, вещи с т в а имат редовни разговорни значения за д е й н о с т с този предмет или за ролята на този предмет като инструмент, място, начин на дейност, резултат от дейност и под.: *кош, греда* 'удар на това място', *училище* 'занятия' (*След училище*); *футбол* 'топка'

(*Купих нов футбол*) – инструмент; *облечен в коприна, басма* и под. 'облекло' – резултат; *балтон, чаршафи, шезлонг* в знач. 'плат за такъв предмет' – средство; *махакон, дъб, явор* в знач. 'мебели, изделия от този материал' – резултат; също *норка, лисица, заяк* 'дреха, яка' от кожа на това животно; *картофи, царевица* в знач. 'място, засадено с това растение' (*Отивам на царевицата. Работя на картофите.*); *четка, перо* 'начин, стил на работа', *око, ухо* 'умение да се вижда, чува' (*Имам око, ухо за нещо*) – начин на действието с предмета.

6. Именана предмети и вещества в абстрактно значение 'количество' от това вещество или от веществото, което се събира в предмета – вместилище' (признаково значение): *чаша вода, излях две кофи, изпих една бира, изях две супи* и под.

Поради високата честота на такива значения разговорността им вече избледнява.

Отбелязаните факти показват, че влиянието на противопоставянето предметни — признакови значения, както и на различието на значенията по семантичен разред се простира много по-широко от сферата на чисто семантичните категории и опозиции. Разговорността, както и останалите стилистични характеристики, се свързва със скала от оценки, която е по-скоро от сферата на социалната психология. Намесата на категориите предметност и признаковост в сферата на оценките е една нова, може би неочаквана, но напълно обяснима връзка между логиката и чувствата, която открива нови перспективи при изследване на разговорността и разговорната реч.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Като отделна, относително затворена комуникативна система те имат своя вътрешна йерархия.

² Те са разгледани обстойно в книгата ми "За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена". С., 1993.

³ —В: Христоматия по езикова култура. С., 1980, с. 217—220.